

GÖKTÜRK YAZITLARININ « APURIM » LARI VE « FU-LİN » PROBLEMİ

BAHAEDDİN ÖGEL

Göktürk yazıtlarının yalnız bir yerinde "Apurım," adlı bir halk veya bir devlet ismi geçer¹. Bu adın kime ait olduğu 1914'e kadar izah edilemedi. 1914'de Pelliot Asya cemiyetinde Fu-lin hakkında yaptığı bir tebliğde, dolayısıyla Apurım'ın da Fu-lin menşinden olabileceğini yalnız bir cümle ile ileri sürdü. Pelliot'un tahmini iki kelimenin birbirine benzeyişine istinat ediyordu², Pelliot bu mevzua bir daha da dönmedi.

Pelliot'nun bu isabetli görüşü bu gün umumî olarak kabul edilmiştir. Fu-lin hakkında yapılan bir kaç incelemede, dolayısıyla ve kısa olarak Apurım da göz önünde tutuldu. İleri sürülen fikirler daha ziyade etimolojik olmuş; başka yeni bir şey söylenememiştir. Yeri geldikçe bu fikirleri tenkit edeceğiz.

Fu-lin meselesi en çok işlenen mevzulardan biri olduğu halde doğrudan doğruya Apurım'la ilgili kısımları da incelenmemiş ve Apurım hakkında fikir yürütenler de bu yönü göz önünde tutmamışlardır. Bu sebeple Karadeniz kuzeyindeki Fu-lin'in incelenmesi bize düştü.

Fu-lin problemi muhtelif safhalarda inkişaf edip olgunlaşır. Fu-lin'in en olgun devri Apurım'la aynı mahiyettedir. Coğrafi ve siyasî mahiyetinin anlaşılabilmesi için geçirdiği merhaleleri göz önünde tutmamız lâzımdır. Bu safhalar üzerinde biraz fazla durduk. Buna rağmen millî tarihimize ilgili bu kısımların da faydalı olacağını umuyoruz.

Apurım probleminin coğrafi, siyasî, etimolojik yönlerini ayrı ayrı inceledik. Apurım'ı diğerlerinin yaptığı gibi Fu-lin problemine bağlı değil; Göktürk âlemine ait müstakil bir mevzu olarak kabul ettik. Fu-lin ancak onun mahiyetinin aydınlanmasına yardım etti.

¹ I Doğu 4.

² J. Asiatique, 1914, 498.

Bu suretle şimdiye kadar varılamıyan bazı esaslı sonuçlara varılabildi. Pelliot'nun iki kelime analojisine dayanan nazariyesi, bu suretle bir çok yönlerden ispat edilmiş oldu.

Fu-lin mefhumunun tekâmülü

I — Li-kan ve Fu-lin

Li-kan sözüne ilk olarak Chang Ch'ien'in seyahatnamesinde rastlıyoruz³. Çinde çok rağbet gören Li-kan hokkabazlarından bahsediliyor⁴. Shih-chi'deki kayıtlara göre Li-kan'la T'iao-chih⁵ An-hsi'nin yani Partların 1000 li batısındaymiş. Sonraki Han ve kayinamelerinde Ta-ch'in kelimesi çıkar. Ve Li-kan'la aynı memleket olduğu zikredilir⁶. Buna bakılarak aynı yerin iki adı bulunduğu kanaatine varılır. Bu isimlerden birincisi Li-kan; ikincisi ise Ta-ch'in'dir. Li-kan memleketi bizzat Chang Ch'ien tarafından gezilmemiştir. Ancak seyahatı esnasında iştmiş olduğu; şeyleri anlatmıştır. Bu sebeple Shih-chi'deki malûmat ve rakkamlar bu yerin sıhhatli olarak tesbiti için kâfi değildir⁷. Hirth başka bir metodla Li-kan'ı batıya giden ticaret yolu üzerinde arıyor. O, Mervden Astrebat, Ekbatan, Bağdat güneyi, Hire, Basra körfezi, Hind okyanusu, Kızıldeniz, Akabe ve Şam'a çıkan yol üzerinde

³ Chang Chien'in seyahatnamesi : Shih-chi, 123; Han-shu, 61, Tercüme ve izahı için bk. De Groot, Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit, 9-51 vd., Fr. Hirth, Journal Americ. Or. Society, 1917, 93 vd: Li-kan'ın muhtelif yazılış şekilleri. Shih-chi, We-shu'da Li-hsien, (keza bk. Hirth, China and the Roman Orient, researches into their ancient and Mediaeval relations as represented in old Chinese records, Chinese text: 97 A, Trans. 35). Hou Han-shu, da Li-kan (bk. Hirth, Chinese text: 97 I, trans. 36) Wei-liao (Hirth, Chinese text 101 F, trans. 44 F). Daha bozuk şekilleri için bk. Hirth, aynı eser, Identifications 179 ve NI; Otto Franke, Grundsätzliche zur Wiedergabe von Fremdländer- und Ortsnamen im Chinesischen, Sitzungsberichten der preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, 1934, XV, 21 (262). n. I

⁴ Shih-chi, 123 (Hirth, Chinese text, 97 A 5, trans. 35 A 5); Han-shu, 96 A (Hirth, Chinese text, 97 B 5, 36 B 5)

⁵ T'iao-chih için bk. no. 31.

⁶ Hou Han-shu, 88 (Hirth, Chinese text, 99 FI, 40 EI): «Ta-ch'in kırallığının bir adı da Li-chien dir (bk. not. I). Batı denizinin garbindadır. Hai-hsi-ku o, yani: (denizin batısındaki kırallık) da denir. Yerlerinin çevresi birkaç binli kadardır. 400 den fazla şehirleri vardır». vs.

⁷ Hirth, aynı eser. Identifications, 137.

depo vazifesini gören Rekem ve Petra ile birleştirmiştir⁸. Hirth'in bu birleştirmesi o kadar sıhhatli değildir. Nitekim evvelce Regnum, Hellenikon, legionesle; Edkins, Pauthier, Bretschneider'le hem-fikir olarak birleştirmişti⁹. Gutschmidt de Hirkaniya ile birleştirdi¹⁰. Marquart bu nazariyeyi kabul eder¹¹. Fakat bu gün hiç birine de itimat edemiyoruz. Son zamanda Çinli alimlerden Chang Hsing-lang "Latium,, la; Japon'lardan Fujita ise Medine civarile birleştirmiştir¹². Bazı alimler de İskenderiye ile aynı olduğunu ileri sürmüştür¹³. Herhalde bu bir şehrin ismiydi. Fakat hangisi olduğunu kat'i olarak bilmiyoruz. Yukarda saydığımız nazariyeleri ileri süren alimler de az çok haklıdırlar. Çünkü sözün ifade ettiği saha Akdenizin doğusunu tamamen kaplıyordu. Büyük Sinolog Otto Franke'nin Bağdat güneyindeki Seleucia birleştirmesi de kelimenin ifade ettiği sahanın ne kadar geniş olduğunu göstermektedir¹⁴. Çin vekayinâmeleri meselâ Hou Han-shu¹⁵, Chin¹⁶, Wei¹⁷ vakayinamelelerinde ve Ma Tuan-lin'in¹⁸, Chao Ju-kua'nın¹⁹ ansiklopedileri daima Li-kan'la Ta-ch'in, in aynı olduklarını göstermişlerdir.

⁸ Hirth Li karakterini Rekem'in baş hecesile; n, m değişimi ikinci karakteri, son hecesile birleştiriyor. Ve bu nazariyesini çok kuvvetli görüyor (Identifications, 170 ve n. I). Buna mukabil Franke eski ismi Petra olan Rekem'in ticaret yolu üzerinde olmasına rağmen Ortaasyalıların ilk zamanlarda orasını görmelelerinin imkânsız olduğunu ileri sürerek daha yakın ve mühim şehirler olan Ktesiphon ve Seleucia'ya gözlerin dikilmesini tavsiye ediyor (Grundsätzliches, 32 (273) 33 (274).

⁹ Hirth, 17; Franke, Grundsätzliches 26 (267).

¹⁰ A. von Gutschmid, Geschichte Irans und seiner Nachbarländer, von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden, 66, 98.

¹¹ Marquart, Caucasia, 1931, 110.

¹² O. Franke, Geschichte des Chinesischen Reiches, III, 209.

¹³ Pelliot, T'oung-Pao, Bd, XVI, 690.

¹⁴ Schaefer kabul etmiyor. Bk: Abhandlungen d. Ges. d. Wissenschaft. zu Göttingen, Phil.- Hist. Klasse, 3 Folge nr. 10.

¹⁵ Hou Han-shu, 88 (Hirth, Chinese text, 99 EI), keza bk. W. Eberhard, Çin kaynaklarına göre Orta ve Garbi Asya halklarının medeniyeti, Türkiyat mecmuası VII-VIII (1940-42), shf. 154-75.

¹⁶ Chin-shu, 97 (Hirth, Chinese text, 101 FI, trans. 44 FI)

¹⁷ Wei-shu, 102 (Hirth, Chinese text, 103 EI, trans. 48 LI)

¹⁸ Ma Tuan-lin, Wên-hsien-t'ung-kaio, 339 (Hirth, Chinese text, 114 Q1, Trans, 87 Q1)

¹⁹ Sung zamanında Chao Ju-kua'nın topladığı Chu-fan-chih bu hususta kıymetli bilgiyi havidir. Biz Hirth'in iktibas ettiği metinden istifadelendik (Hirth, Chinese text, 120 RI, trans. 92 RI)

2 — Ta-ch'in ve Fu-lin

A - KIZIL DENİZ YOLUNA GÖRE

Ta-ch'in ilk olarak Hou Han-shu'da geçer²⁰. Bu sözün de Li-kan gibi menşe ve alındığı yer²¹ hatta ifade ettiği saha bile karanlıktır. Hou Han-shu'ya göre bu memleket An-hsi'nin batısındadır. Denizin batısında veya batı denizinde (Hai-hsi-kuo) imiş. İmparator Huan-ti zamanında (M. s. 147-167) Ta-ch'in imparatoru An-tun (Antonius) bir elçi gönderiyor. Ve bu suretle ticaret bir münasebetin temelleri atılmış oluyordu. Çin kaynakları bu mem-

²⁰ Kısmen Türkçe tercümesi için bk. Prof. Eberhard, *Türkiyat mecmuası* VII-VIII, s. 153-4; Hou Han-shu 88 (Hirth, Chinese text, 99 E, trans. 40 Ll.

²¹ Hou Han-shu 88 de: «Adamlarının hepsi uzun boylu ve mütenasip olduklarından ve Chung-kuo (Orta kıralık) sakinlerine benzediklerinden onlara da Ta-ch'in denmiştir.» (D'Herbelot, *Bibliothèque Oriental* IV, Visdelou, 390; Hirth, Chinese text, 100 E 21, trans. 41 E 21). Chavannes'a göre bildiğimiz Çini gösteren Ch'in sözü ile Ta-ch'in arasındaki ilgi çok müphemdir (Les pays d'Occident d'après le Heou Han-shu, T'oung-pao, sér. II, vol. VIII, 1907, 181, N. 1). Çinliler yeni alemlerle Hint ve Roma imparatorluklarıyla tanıştıktan sonra onların da Orta kıralık (Chung-kuo) olduklarını ve kıralarının da Çin imparatoru gibi T'ien-tse olduğunu kabul etmişlerdir. Bu husus için bk. P. Pelliot, *La théorie des quatre fils du ciel*, T' P, 1923, 97-199; Sylvain Lévi, *Devaputra*, J. A. 1934, 19. Roma imparatorluğunun da Çinlilerce orta kıralık olması iki devletin isimlerinin yakın veya kelimesile aralarında bir benzerlik bulunduğunu ileri süren kimseler de vardır. Şüpheli yaratan nokta baştaki Ta-karakterinin transkripsiyon yoluyla mi; yoksa yapılan yeni bir terkip yoluyla geldiğidir. Malûmdur ki Ta (büyük) bir çok yer isimlerinin başında bulunur. Hirth Ta'nın bir vasıf (epitheton) olduğunu ve Yüce'lerde ikinci karakterin ise ancak bir transkripsiyon olduğunu ileri sürüyor. Ve klasik müelliflerin Çin için kullandıkları Ser'in, İbrance şekli Tsur olan Suriye kelimesinin çıktığı Tyr şehrinin isminden geldiğini iddia ediyor. Ona göre Ta-ch'in Tyr'dur. Bu çok karanlıktır. Hirth, *Syrisch-Chinesische Beziehungen im Anfang unserer Zeitrechnung*, R. Oberhammer und H. Zimmerer, *Durch Syrien und Kleinasien*, de s. 436-442) O. Franke bu ilgiyi çok uzak ve biraz da gayri mümkün buluyor (*Grundsätzliches*, 27 268). Hermann Ta-ch'in'i büyük Çin olarak kabul edip Arap yarımadasının kuzeyi olduğunu iddia ediyor. (Sven Hedin, *Southern Tibet* III, 219). Baştaki Ta karakteri kelimenin tahlilini güçleştirmektedir. Aynı karakterin buna benzer birkaç problemi gene meydana getirdiğini biliyoruz. Otto Franke bunu da Ta-hsia problemi mahiyetinde görmektedir (*Grundsätzliches*, 27, 268). Çinli bir alimin bu baş eki hakkında yaptığı etüdlere de hiç bir netice vermemiştir (An-yang fa-chüeh pao-kao, 545). O. Franke ye göre Ta-ch'in Ktesifon'dur (*Grundsätzliches* 26, 267-39, 280; aynı müellif: *Geschichte des chinesischen Reiches*, III, 208-212). Pelliot'nun fikirleri için bk. *La Théorie des quatre fils*, T' P, 1923, 120 vd.

leketin coğrafi yerini tespit için işimize yarayan hayvanlar, nebatlar ve diğer mahsuller hakkında oldukça kıymetli malûmat vermektedirler ²². Gene bu meyanda Wei vakayinameleri Ta-ch'in'in merkezinden bahsediyorlar. Bu merkezin yapılan bazı tetkiklere göre Antiochia olması muhtemeldir ²³. Çin kaynaklarında yolların tarihi ve uzaklıkları hakkında bulunan bilgiler de Ta-ch'in'in uzaklığı hakkında bize bir bilgi verebilirler. Meselâ (M. s. 9) de Pan Ch'ao tarafından Ta-ch'in'le münasebete geçmek için gönderilen Kan Ying Basra körfezi sahiline kadar geliyor ²⁴. Orada kendisine Ta-ch'ine gidebilmek için iyi rüzgâria ancak 3 ay lâzım olduğunu söylüyorlar ²⁵. Bu, kızıl deniz yolu ile Ta-ch'in'in uzaklığı hakkında bize az çok bir fikir verebilir. Esasen Romalılar da Hintle olan münasebetlerinde bu yolu takip ediyorlardı.

B — İRAN YOLUNA GÖRE

Hou Han-shu, daki bir kayıt Ta-ch'ine giden yolun An-hsi, de kara yolu vasıtasile bir denizin etrafı döndüğünü, bilanere içinde kervan saraylar, arslanlar bulunan bir sahaya girilip kuzeye dönülünce Ta-ch'in'e geldiğini gösteriyor. Chavannes'a göre bu aradaki saha Suriyedir ²⁶.

²² Hou Han-shu, 86, 88 (Hirth, trans. 37-43 de): Chavannes, Heou Han-chou, 180-184; Türkçeye kısmen tercümesi için bk. Prof. Eberhard, Türkiyat mecmuası, VII-VIII, s. 153-154, 75. Bu kaynağın verdiği bilgi esas tutularak Chin-shu, Liang-shu, Wei-shu, Chiu T'ang-shu'da da bazı malûmat verilmiştir. Çünkü ismin değişmesine rağmen zamanla siyasi hudutların bir çok değişmelere uğraması sahayı az çok değişikliğe uğratmıştır.

²³ Wei-shu, 102 (Hirth, Chinese text, 103 12, trans. 48, 12). Hirth Antiochia ile birleştiriyor (Identifications, 208). Byzantion, la da birleştirenler vardır. Bu husus için bk. A. Forke, Ta-ts'in, das römische Reich, Ostasiatische Zeitschrift, 1927-1928, 48; A. Herman, Southern Tibet, III, 23; aynı müellifin, Die Lage des Landes Ta-ts'in, Ostasiatische Zeitschrift, 1927-28, 197; Başkaca; tenkidi için bk. O. Franke, Grundsätzliches, 28 (269). Bu müellifler de bunu oldukça kararlık bulurlar.

²⁴ Eski bilginler bu denizin ya Hazar denizi veya Akdeniz olduğunu sanıyorlardı. İlk defa Hirth ileri sürdü ki burası ancak Basra körfezi olabilir. (Syrisch-Chinesische Beziehungen, 439). Chavannes ve sonradan Herman da bu fikri kabul etti (Chavannes, T' P, 1907, 178, n.1). (Die Lage des Landes T.-T. O Z, 1927-28, 200). Forke bu fikri şiddetle reddeder (Forke, O Z. 1927-28, 51)

²⁵ Hou Han-shu 83 (Hirth, Chinese text, 98-99 D 20, trans. 39). Chavannes, T' P, 1907, 178).

²⁶ Chavannes, T' P, 1907, 189, n. I; Hirth'in tercümesini kabul etmeyip, yalnız kara yolu takip ettiren bir manada kendisi tercüme eder.

Forke'ye göre bu yol Çanakkale ve İstanbul boğazına ve oradan da İtalyaya gitmektedir ²⁷. Hirth ise Hint denizi vasıtasile Petra ve civarına giden bir yol olduğunu kabul eder ²⁸. Forke ile Chavannes aşağı yukarı aynı yolu takip ederler. Yalnız Forke İtalyaya kadar gider ; Chavannes Suriyede kalır. Hirth'le Hermann 'dan birincisi Akabeye ikincisi ise Arabia Felix dediği yere çıkar ²⁹.

Forke kaynaklarda verilen li miktarlarına göre aradaki mesafeyi ölçmek istiyor. Ona göre Merv'le Ktesifon ³⁰; T'iao-chih'le ³¹ An-tu ³²; Partlarla Ta-ch'in ³³ arasındaki li miktarları Suriye ile bu memleketlerin uzaklığından daha fazladır. Bu sebeple Ta-ch'in' in yanında bulunduğu mevzu bahis olan denizin adı Hai-hsi-kuo' nun bir terkip olarak alınıp "Batı denizi,, diye değil; "denizin batısında,, olarak tercüme edilmesini istiyor. Ve denizin batısındaki ülkenin de İtalya olabileceğini ileri sürüyor ³⁴. Forke antropolojik karakter, askeri teşkilât ve tarihsel bilgiye istinaden bu nazariyesini destekliyor. Buna karşı Hermann'ın yaptığı itirazlar oldukça zayıftır. Hirth yukardan beri kullandığımız meşhur kitabının sonundaki hartada Nilin sağ kenarı boyunca Sina yarısı

²⁷ Forke, aynı yazı 52. Chavannes'in tercümesini kabul eder.

²⁸ Hirth, China and the Roman Orient, 43; Syrisch-Chinesische Beziehungen, 448.

²⁹ Hermann, Die Lage des Landes Ta-ts'in, O Z, aynı yer, 200, Hirth'in tercümesini kabul eder.

³⁰ Chavannes, Hou Han-shu, T' P, , 1907, 179; Mervden Ktesifona yani Bağdada 12000 li 4800 km. gösterilir. Halbuki normal olarak aradaki mesafe 2300 km. dir. (Forke aynı makale, 51).

³¹ Hirth Fırat, Dielenin birleştiği yer ve o civardaki Fırat havzası olduğunu gösterir (China and Roman orient adlı eserinin sonundaki haritasına bk.). Chavannes Antiochia'da olduğunu (Heou Han-chou, 176, n.3) Hermann ise Basra körfezindeki bir yer ile aynı olduğunu ileri sürüyor (Sven Hedin, Southern Tibet, III de Westländer in der Chinesischen Kartographie, 208; n. 2; Ta-ts'in O. Z, 1927-28). Franke, Basra körfezinde veya Akdenizde olabileceğini zannediyor (Geschichte des Chinesischen Reiches, I, 345). Forke Mezopotamya koyuyor (O Z, 1927-28,50). Bu husustaki kaynak ve fazla malûmat için bk. Prof. Eberhard, Türkiyat mecmuası, VII-VIII, s. 155.

³² Wei-shu, 102 (Hirth, Chinese text, 103, H2) 10.000 li = 4.000 km.

³³ Wei-shu, 102 (Hirth, aynı yer). 40.000 li pek fazladır. Hermann bir li'yi 400 m. saymakta ; Forke ise 450 m. olarak kabul etmektedir. Forke, aynı yazı 51.

³⁴ Forke, aynı yazı. 51 ; Hermann, aynı yazı 36.

madası, Palestin ve Tedmüre kadar olan Akdeniz sahilindeki bu havalıyı Ta-ch'in olarak göstermiştir.

Verdiğimiz bu kısa izahat gösteriyor ki Ta-ch'in'in hangi şehir olduğu kat'i olarak bilinmiyor. Buna rağmen bu memleketin *Fıratın batısında olduğunu ve ilk zamanlarda Roma imparatorluğunun bir kısmını* gösterdiğini yukarda ismi geçen vesikalara göre kat'i olarak tayin edebiliyoruz. Bu sebeple fikirlerini verdiğimiz bütün alimler haklıdır. *Şimdiye kadar yapılan araştırmalarda Ta-ch'in, bir şehirle birleştirilmek istenmiştir. Hakikatte ise büyük bir muntıkayı ifade etmektedir.*

Franke, İsviçreli alim Hess'in Ta-ch'in = Ktesifon³⁵ nazariyesini kabul ediyor. Ve filoloji bakımından da aynı olduğunu söylüyor³⁶. Ona göre kelime önce bu şehrin isminden tahrif edilmiştir. Sonra da Romalılara teşmil edilmiştir³⁷. Çünkü bu iki cihan devleti birbirlerini uzaktan uzağa, huduttan hududa seyrediyorlardı³⁸. Franke'nin de nazariyesi diğerleri kadar haklıdır. M. s. 225 den itibaren Sasan devletinin kuvveti fazlalaşmış; 395 de Roma imparatorluğu ikiye ayrılarak Bizans devletini meydana getirmiş ve bu suretle batıyı iki büyük imparatorluk -Çinliler nazarında- temsil etmeye başlamıştı. *İlk Roma-Çin münasebetlerinde olduğu gibi*

³⁵ Franke, Grundsätzliches, 31 (272); Geschichte, III, 208-210, keza I, 189. Hess bu fikrini sonradan Bağdad civarına Taht er-Rum keimesine dayayarak daha fazla kuvvetlendirdi (bk. Miscellanea, Z D M G, IV: Zu F. Hirt u. W. W. Rockhill's, Chao Ju-kua, 390). Bunun nazariyesini Krause de kabul eder. (bk. Geschichte Ostasiens, I, not. 284). Fakat şimdiye kadar bildiğimize göre Ktesifon Çin kaynaklarında Szu-pin olarak geçiyordu (Bk. Hou Han-shu, 118: Hirth, Chinese text, 99, D 22); Wei-liao (Hirth, a. es. 141 P 69). Fakat Franke bu ikisinin aynıyetini biraz karanlık bulur (Grundsätzliches, 32, n. 2). Ktesifon bugünkü Bağdadın güneyindedir, Araplar Taysafun derler. Tufun, Tusbun, Tasfun, Tisfin vs. gibi şekilleri de vardır. İraniyatçı Schaefer de Hess'in nazariyesini kabul etmektedir (Iranica, 25).

³⁶ Franke, Eitel'in Kanton lehçesi Lügatına göre Ta-ch'in'in milâttan sonraki birinci asırdaki telaffuzunu T'ai-ts'un olarak tesbit ediyor (Grundsätzliches, 32. Karlgren'e göre: Tai-ts'un (Analytic dictionary of Chinese and Sino-Japanese, 275 - 952, 308 - 1082). Yeni olarak gene Karlgren d'ai-dz'ien (Grammata Serica, No. 12,). Şehrin baş harfi olan «Kt» ekseriyetle «T» ye tekabül eder (Pauly-Wissowa, Real-Encyclopädie, Supplement-Band, IV (1924) 1103, Constantinopolis maddesi).

³⁷ Franke, Geschichte, III, 189.

³⁸ Aynı eser I, 400.

sonraki zamanlarda da iki nehir arası -yani Mezopotamya- ve Suriye çok önemli bir rol oynamışlardır. 410 da Seleucia'da Nasturiler toplanmıştır. Bu Nasturiler Çine kadar gidecekler ve Çinde Nasturiliği yayacaklardır. 538 de Husrev I Franke'nin Ta-ch'in saydığı yerleri zaptedecektir. Bu muntıkanın mütemadiyen sahip de-ğiştirdiğine bakılarak Ta-ch'in in siyasi bir hudutla çevrili bir memleketi veya bir devleti kastetmediğini anlıyoruz.

3 — Fu - lin

7 inci asırda Ta-ch'in kelimesi önemini kaybeder ve yerini Fu-lin kelimesine bırakır. İfade ettikleri saha aşağı yukarı aynı sahadır. Bu devirde Orhon yazıtlarını yazacak olan Göktürkler Asya'da hüküm sürmektedirler. Ve batı ile münasebetlere girmişlerdir. Yollar Türk hakimiyetindeki ülkelerden geçmektedir. İşte Fu-lin kelimesi ilk olarak bu devirde meydana çıkmakta ve Çinliler nezdinde Ta-ch'in'in yerini almaktadır. *Apurım sözü de Fu-lin'le aynı köktendir. (bk. n. 98) Fu-lin'in gösterdiği sahanın incelenmesi Apurım memleketi hakkında bize bir fikir verecektir.*

Şimdiye kadar Ta-ch'in hakkında yaptığımız incelemeler Fu-lin'in gösterdiği sahayı aydınlatmıştır. Zira Fu-lin, kelimesinin Ta-ch'in yerine geçmiştir.

A — GÜNEY YOLUNA GÖRE FU - LİN

Fu-lin hakkında ilk kayıtları³⁹ Sui-shu'da 7inci asrın birinci yarısında görüyoruz. Fu-lin'in Türk halkları ve memleketleri ile olan ilgisi ile birlikte geo-politik bakımdan tarif eden diğer bir ilk kaynak da Türklere karşı kullandığı politikasile meşhur P'ei Chü'nun raporudur⁴⁰.

Fu-lin sözünü (ilk defa Çine) Nastûriler mi getirdiler? Ve bundan başka bu söz yalnız Nasturileri mi ifade ediyordu? Bu iki

³⁹ P. Pelliot, 13 Mart 1914 de Asya cemiyetinde yaptığı beyanatta V inci asırda görülen yer ismi P'u-lan'la Fu-lin'in aynı olduğunu iddia etmiştir (Journal Asiatique, 1941, 298). Franke bu yer ismini tanımıyor. Birleştirmeleri de karanlık buluyor (Geschichte, III, 211; Grundsätzliches, 34). Kelimeyi daha eskileştirmek için Laufer bazı efsanelere istinat ediyor (The Diamond, 6). Fakat bu kelimenin daha evvel mevcut olduğunu ispat güttür. Nitekim Laufer de bu kitabından sonraki etüdlerinden hiç birinde bu nazariyesinden bahsetmemiştir (bk. Sino-İranica, 436 vd.). P'u-lan ismi Wei-shu'da (5=S. 1914b ve 1915; 6=S. 1915c) zikredilmiştir (457 ve 468 yıllarında haraç getiriyorlar). Fu-lin ile aynı olduğu Kita Aziya gakuhô II, 203 de söylenir.

⁴⁰ Bk. not 71.

sorunun aydınlanması Apurım sözünün menşei hakkında yapacağımız incelemeleri de kolaylaştıracaktır. Nasturiler Çine ilk defa M.S. 635 de geldiler. Ve Çinliler onları Fu-lin diye adlandırıyorlar. Chiu T'ang vakayinâmesi 643 de Çine giden rahipler hakkında şöyle diyor ⁴¹:

“Sui (sülâlesi) imparatoru Yang-ti, Fu-lin'le münasebette bulunmak istedi. Fakat muvaffak olamadı ⁴². Chên-kuan saltanat devresinin 17 inci yılında (M. s. 643) Fu-lin kralı P'o-to-li bir elçi göndererek kırmızı cam ve bir nevi kıymetli taşlar gönderdi ⁴³. İmparator T'ai-tsung (627-650) çok memnun olup ipek lutfetti. O zamandan itibaren Mo-i idaresinde bir ordu göndererek arazilerini istilâ eden Araplar onların hükümet merkezlerini de almışlardı. Bu sebeple onlara bağlanmışlar ve her yıl altın ipek vergi olarak vermişlerdi. Onlara tabi idiler. 667 yılında Ti-yeh-ka'yı elçi gönderdiler. 701 de saraya gene bir elçi geldi. 719 da efendileri olan T'u-huo-lo'nun yüksek memurlarından biri, her birinden ikişer tane olmak üzere arslan ve antilop takdim etmek üzere gönderildi. Bundan biraz sonra saraya bir (Nasturi ?) rahibi geldi ⁴⁴.”

Hsin T'ang-shu'da da bu malumatın aynı vardır. Noksan olan Yang-ti'nin zikredilen münasebetleridir ⁴⁵. Burada verilen bilgilerin, biraz evvele ait kısımlarının Nastûrilere aidiyeti karandırıcıdır ⁴⁶. Bu gelen kafiler Bizanslılar veya Persler de olabi-

⁴¹ Chiu T'ang-shu, 198 (Hirth, Chinese text, 105, trans. 55 K),

⁴² D'Herbelot Bathrik'le birleştirmişti (Bibliothèque Orientale, I, 280). Hirth bunu kabul etti (Identifications, 294). Bu kıralın Suriye patriği olduğu umumi olarak kabul edilmiştir (P. Y. Saeki, Nestorian monuments in China, 79 ve 183). Chavannes mevzubahs rahibin Basileus olması ihtimali üzerinde ısrarla durdu (T' P, ser. II, Bd. V. 38). Forke bunun patrik olduğunu kabul ediyor. Fakat Suriye patriği olmadığını; ancak İstanbul patriği olabileceğini ileri sürüyor (Ta-ts'in, das römische Reich, 58). Kaynaklar dikkatle göz önüne alınacak olursa Forke'nin nazariyesinin imkânsız olduğu görülecektir. Zira kaynakların gösterdiği gibi İstanbul hiç bir zaman Arap istilâsına maruz kalmamıştır. Bu sebeple Otto Franke'nin Antiochia (Antakya) patriğine birleştirmesi oldukça isabetlidir (Geschichte III, 361).

⁴³ Bu taşların nevi, konumuzu ilgilendirmediginde tercüme etmedik.

⁴⁴ Chiu T'ang-shu, 198 (Hirth, 106 - 107).

⁴⁵ Hsin T'ang-shu, 221 (Hirth, Chinese text, 107 L 41, trans, 60 L 41)

⁴⁶ Hudutların sık sık değişmesi, Çinlilerin etnik zümreleri birbirlerine karıştırmasına sebep olmuştu.

lirler. Yalnız muahhar münasebetlerde Nasturilerin büyük rolunun bulunduğunu kabul etmek lâzımdır. Kaynaklarımızda Fu-lin'in yeri hakkında da biraz malûmat vardır. Chiu T'ang-shu'ya göre:

“Hsi-hai (Batı denizin)in yukarısındadır. Ta-ch'in de denir.,”

Batı denizi umumiyetle Akdenizle aynı mahiyette görülür. De Guignes Batı denizini Hazar denizile birleştirmişti⁴⁷.

Hsin T'ang-shu Fu-lin'in yeri hakkında şöyle diyor:

“Fu-lin eski Ta-ch'in, dir. Batı denizi yukarısındadır. Merkezi-mizden uzaklığı 4000 li'dir. Ve Chan'in⁴⁸ batısındadır. Doğrudan doğruya kuzeye gidildiğinde T'u-chüeh'lerin Ko-sa⁴⁹ kabileleri vardır. Po-szu'ların (Pers)⁵⁰ kuzey batısındadır.,”

Sung-shih Fu-lin'in yeri hakkında. şöyle diyor:

“Kuzey doğuda: Mieh-li-sha (Melikşah); Kuzeyde: denize 40, batıda ise denize 30 günde gidilir. Araplardan (Ta-shih) başlayıp doğuya gidilirse Yü-tien-(Hotan), Hui-ho (Uygur) ve Ch'ing-t'ang'a gidilir⁵¹.,”

Ma Tuan-lin şöyle diyor:

“Bölgenin batı tarafı: Batı denizi; güneyde: Güney denizi (vardır); kuzeyde: T'u-chüeh'lerin Ko-sa kabileleriyle komşudur.,”
Ma Tuan-lin'in verdiği bilgiler de aşağı yukarı ötekilerinkine müşabihdir⁵².

⁴⁷ De Guignes, Türklerin tarihi umumisi, . Göktürk efsaneleri münasebetiyle. Han zamanında batı âleminden habersiz bulunan Çinliler Köke Nor'a Batı denizi diyorlardı. (bk. Çin coğrafya lugati 353 a.).

⁴⁸ Chan = Şam şehridir, sonradan bu kelime bütün Suriyeyi gösterdi.

⁴⁹ Hazarlar VII'inci asır başlarında Bulgarları göçe mecbur ederek Rus steplerinin güney doğusunda, Dağistanda büyüyüp bir devlet haline geldiler. 625 de Azerbeycanı istilâ eden Hazarlar Bizansla büyük münasebetlere girişmişlerdi. Bu sebeple Fu-lin Bizans devletile aynı sayıldığından Çin kaynaklarının verdiği malûmatın doğruluğu meydana çıkar. Hazarlar Bizans İmparatorluğunun Asya kısmının kuzeyindeydiler. P'ei-wên-yün-fu'ya göre Hazarlar, Tahih (yani Arapların) kuzeyindedir (P'ei-wên-yün-fu, 1062/3725 c.). Bu kayıt diğerlerine nazaran biraz daha muahhardır. Araplar Bizans imparatorluğunun bu kısmını ele geçirmişlerdi. Bunu müteakip Hazarlarla mühim harplerde dahi bulunacaklardır. *Bu vaziyette Fu-lin'in Suriye ile alakası görülmemektedir. Fu-lin = Bizans imparatorluğudur.* Zira Suriye, Hsin T'ang-shu'nun dediği gibi Şamın batısında değildir. Şam Suriyededir.

⁵⁰ Sasani devletidir.

⁵¹ Sung - shih, 490 (Hirth, Chinese text, 108, NI; trans. 83, Q38)

⁵² Wên - hsien - t'ung - k'ao (Hirth, Ch. t. III Q 38; trans. 83 Q38).

Meşhur Budist rahibi Hsüan-tsang M. s. 646 ya ait seyahat-namesinde şöyle demektedir⁵³,

“Bu memleket (yani İran), kuzey batıda arazi, ahlak ve adet bakımından aynı olan Fu-lin’le komşudur. Birbirlerinden yüz ve lisan bakımından ayrıdırlar. Bunlar bir miktar nadide ve kıymetli eşyalara da malik ve zengindirler. Fu-lin kırallığının güney batısındaki bir adada “Batı kadınlar kırallığı,, vardır. Orada kadından başka bir tek erkek bile görünmez⁵⁴. Bu memleket de bir çok nadide ve kıymetli şeylere maliktir. Onları Fu-lin kırallığına satarlar. Bunun için Fu-lin kiralı her sene onlara çiftleşmek için damızlık erkekler gönderir.,,

Gene Ma Tuan-lin Wai-kuo-t’u dan naklen :

“Yung-ch’êng’in kuzeyine Ta-ch’in denir.⁵⁵,,

Kuei-huan-hsing-ch’ing-chi den naklen de: “Fu-lin bölgesi Chan’ın batısındadır. Ve dağlarla tamamen çevrilmiştir. Ta-ch’in de denir.⁵⁶,,

Yukarda görüldüğü gibi kaynakların hepsi de Fu-lin’le Ta-ch’in’i birleştirmektedirler. Fu-lin bir halk ismi olarak sayıldığı takdirde ekseriyetle Nastûriler olduğu kabul edilir. 781 de Çine giden Nastûri misyonerlerinin dinine Ta-ch’in dini ve mabetlerine de Ta-ch’in mabetleri denirdi⁵⁷.

Chiu T’ang-shu’nun izahatına göre Fu-lin Doğu Anadolu olabilir. Bu zamanda Fu-lin’in, bir siyasî mefhum olarak Bizans olduğunu kabul ediyoruz. Coğrafi bir sahayı da göstermektedir ki bu saha İran, Irak, Suriye, Küçük Asyanın birleştiği Doğu Anadolu olabilir. Biraz evvel tercüme ettiğimiz vesikalar bunu göstermektedir.

⁵³ Hsüan - tsang, Hsi - yü - chi (St. Julien, Mémoires sur les Contrées occidentales, traduits du Sanscrit en Chinois, II, 178 ; Samuel Beal, Buddhist records of the Western World, II. 278 - 79), Beal de birleştirir (278,95)

⁵⁴ Marko Polo da bu kadınlar memleketine rastlamıştır (Yule, Travels of Marco Polo, II, 405). Çindeki başka rivayetler için bk. Schlegel, Niu - kuo. T’ P, III, 495 - 510 ; Prof. Dr. W. Eberhard, Lokal-Kulturen im alten China, 278 vdd.

⁵⁵ Hirth, Ch. t. III, Q38, trans. 83 Q38.

⁵⁶ Hirt, Ch. t. III, Q41, trans. 83 Q41.

⁵⁷ Ta - ch’in dini hakkında bk. Franke, Grundsätzliches, 29 (270) ; Ta - ch’in mabedi hakkında bk. P. Y. Saeki, The Nestorian monument in China, translation of the inscription, 166 ; note on the text, 223, n. 44.

Nastûrilerin Çine bildirdikleri, kendilerine ait Fu-lin kiralığı muhakkak uydurmadır. Bahsettikleri kiral da Kilise reisinden başka bir şey değildir. Bize göre Fu-lin kelimesi ilk defa Çine bu rahipler tarafından sokulmadı. Biraz sonra göstereceğimiz gibi 643 den evvel P'ei-Chü de bu memleketi tüccarlar vasıtasile tanıyordu.

Daha muahhar zamanlarda Batı hakkında daha mazbut bilgiler elde edilmiştir. Ve Suriye ile Bizans imparatorluğunu birbirinden tefrik lüzumu hasıl olmuştur. Bu sebeple Bizans, Büyük Fu-lin; Suriye ise Küçük Fu-lin olarak tesmiye edilmiştir ⁵⁹.

Görülüyor ki kelimenin menşei ve mahiyeti oldukça karanlıktır. Yazılışının da bir kaç varyantı vardır. Bir çok alimler bu sözün menşeiini bulabilmek için çalışmış ve bir çok nazariyeler ortaya atmışlardır. Eskiden Fırank ⁶⁰ ve Helen'le ⁶¹ birleştirilmiştir. Pelliot, Chavannes πόλις le ⁶² Hirth Betlehem'le ⁶³, bazıları Efraimle ⁶⁴

⁵⁹ Pelliot tarafından Tun - huang'da bulunan bir seyahatnamede Ta Fu - lin ve Hsiao Fu - lin olarak iki Fu - lin zikredilmektedir, bk. Dr. Walter Fuchs, Huei - ch'ao's Pilgerreise durch Nordwest - Indien und Zentral - Asien um 726; keza bu husus için bk. Hirth, The Mystery of Fu - lin, J A O S, 1913 (XXXII) s. 206. Bu birleştirme artık kabul edilmiştir: B. Laufer, Sino - Iranica, 436; A. Forke, Ta - ts'in, das Römische Reich. O. Z. 1927/8, 59.

⁶⁰ Hirt, Identifications, 287 - 288, n. 2.

⁶¹ Visdelous, Bibliothèque Oriental'da: IV, 423.

⁶² T' P, sér. II, Bd. V, 37 vd. Bu, Grekçede şehrin akkuzatifidir. Bu nazariyeyi daha evvel Jaquet ortaya atmıştı (J. Asiatique, 1832, 458). İstanbul şehrinin isminin Grekçe Ελεστίνοπόλις tabirinden çıkması da bu iddiayı teyit ediyor. Doğuya giden seyyahlar geldikleri kendi memleketleri için daima πόλις kelimesini kullanmışlardı. Rubruk da bu meyanda sayılabilir. Rubruk, Moğollar nezdinde İstanbuldan bahsederken daima şehir sözünü kullanmıştı. (Fr. Risch, Wilhelm von Rubruk, Reise zu den Mongolen, 1253-55, 77). Bu nazariyeyi kabul edenler: Beal, Buddhist records, II, n. 278 295; Forke, Ta-ts'in das römische Reich, 60; Hermann, die ältesten chinesischen Karten von Zentral-und Westasien, Hirth -Festschrift, 198; Fritz Jäger, Leben und Werke des P'ei Kü, O Z, 1920/22 225, n. 2.

⁶³ Hirth eski telaffuzu But-lim ve But-lam olarak kabul edip Betlehem şehriyle birleştirir. (Hirth, aynı eser, 289-290). Schlegel, «l» ve «t» nin yanyana bulunmasile «ll» şeklinin meydana geldiğini göstererek bunu reddediyor (The Secret of Chinese method of transcribing foreign sounds, T' P 1900, 104).

⁶⁴ Çinde Efraim adlı bir Nastûri rahibinin isminin Ê-fu-lin veya Fu-lin olarak yazılması ikisi arasında bir münasebetin bulunduğunu düşündürdü (bk. P. Y. Saeki, The Nestorian monument in China, 75-76). Fakat çok şüphelidir.

ve Shiratori bu kelimeyi "Rum,, la birleştirdiler ⁶⁵. En son ve en doğru nazariye budur.

B — KUZEY YOLUNA GÖRE FU-LİN VE APURIM

Doğu Roma ile Göktürklerin siyasî münasebetleri daimi olarak kuzey yolu; yani Hazar denizinin kuzeyinden giden yolla olmuştur. Çünkü güney yolu Sasanî devleti tarafından kapatılmıştır.

Bizim bu etüdümüzde göttüğümüz gaye şimdiye kadar tarih ve coğrafya bakımından incelenmeden; yalnız aradaki benzerliğe bakılarak kurulan Apurım = Fu-lin hipotezinin kuvvetli ve zayıf noktalarının tenkididir.

Şimdiye kadar Li-kan, Ta-ch'in ve nihayet Fu-lin üzerinde durduk ve eskiden beri bu kelimelerin Hazar denizinin güneyi; yani İran yolu ile gidilen sahaları gösterdiğini gördük. Bizan-Göktürk münasebetleri Fu-lin'in ilk defa Çin kaynaklarında görünüşünden daha eskidir. Bu sebeple bilhassa şu üç sorunun üzerinde ısrarla durulmalıdır :

Son günlerde elimize gelen bir Japon mecmuasında Fu-lin'in coğrafi sahası hakkında çok şayanı dikkat bir etüd neşredilmiştir. Kuzey Asya Kültürlerine ait tetkikler mecmuasında (K i t a - A z i y a G a k u h ô, Aziya - Bunka Kenkyuzyo, Tokyo, Nippon, Nr. 2, Aralık ayı, 1943) Japon alimi K a z u o E n o k i tarafından yazılan bu yazıda çok tanınmış bir Nastûri kitabesine dayanılmıştır. Bu kitabe için bk. P. Y. Saeki, Nestorian Monument, 258, Çince metin, 271. Mezkûr etüdde kitabe iktibas edilmiştir, shf. 20, 222). Bu kitabeye göre Çin sarayında çok itibar görmüş A-lo-han adlı bir Nastûri Fu-lin memleketinin batısına Çin hakimiyetinde bulunan halkları teskin için bir kitabe diktiriyor. Müellif Batıda, Çin hakimiyetinde bulunan memleketleri tesbit ediyor. Ve bu kitabede zikredilen Fu-lin'in Batı Türkistan veya Kuzey Afganistanın olabileceğini ileri sürüyor. Çünkü Fu-lin'in batı hududu Çin hakimiyetinde bulunan memleketlerin de batı hududu çok önemli olan bu husus şimdiye kadar hiçbir kimsenin nazarını çekmemişti. Bu gibi önemli kelimeler her devirde ve her memleketin halkına göre mahiyet ve manasını değiştirmiştir. Doğu İran ve Türkistanın tarihte uğradığı siyasî değişmeler hakkında (Yüe-çi ve Wu-sun'lar, İndo-Germen nazariyesinin tenkidi) adlı eserimizde geniş bilgi verilmiştir. K a z u o E n o k i'nin bu etüdü Apurım meselesini aydınlatacak mahiyette değildir.

⁶⁵ Journal Asiatique, communication, 1914, 498; 1927, 11, «Şül» ou Sarag (?), 138; Théorie des quatres fils du ciel, T' P XXII, 120. Shiratori için bk. Saeki, aynı eser. 177; B. Laufer Pelliot'nun nazariyesini çok yerinde buluyor. (The Diamond, 8; Sino-Iranica, 436). Blochet Pelliot'dan daha evvel nazariyesinin gayri ilmi esaslara istinat etmesine rağmen bu birliği sezmişti (Notes de Géographie et d'histoire de l'Extrême Orient, Revue de l'Orient Chrétien, 1908, 359).

1. Fu-lin'le Apurım aynı menşeden mi geliyorlardı?
2. Biri diğerinden iktibas mı edilmişti?
3. Her ikisinin de ifade ettiği coğrafi ve siyasi saha aynı mıdır?

Birinci ve ikinci sorulara daha sonra cevap vereceğiz. Biraz evvel Göktürklerin güney yolundan Bizansla münasebette bulunmadıklarını kaydetmiştik. Esasen Bizansla yapılan Göktürk münasebetleri Sasanî devletinin aleyhineydi.

Bu duruma göre Kuzey yolu ile Fu-lin'i tarif eden memleketler aramız lâzımdır. İlerde göstereceğimiz üzere *Fu-lin'le Apurım aynı menşeden gelmektedir. Ve bu sebeple de Fu-lin memleketi aynı zamanda Apurımdır.*

Aşağıda vereceğimiz birkaç vesika Çinlilerin, Fu-lin'i kuzey yolu ile de tanıdıklarını gösterecektir. Bu vesikalardan hiç biri şimdiye kadar bu mesele için kullanılmamıştır. Franke bile P'ei-chiu'nun raporunu kullanırken hataya düşmüş ve güney yolu için kullanmıştır. T'ie-le bahsından alınan vesika ise bu hususta hiç kullanılmamıştır.

P'ei Chü'nün eserine göre Fu-lin ve Apurım

Sui sülâlesi zamanında (581 - 618) Göktürkleri parçalamak ve bu suretle kolaylıkla yok etmek için çok şayanı taktir bir politika takip etmiş olan Çin devlet ve sömürge adamı P'ei Chü'nun ancak birkaç parçası elimizde bulunan Batı memleketlerine ait eserinde⁶⁶ Fu-lin kelimesi ilk olarak görülür. P'ei Chü büyük bir politikacı olması hesabı ile Asya kavim ve devletlerini çok iyi tanıyordu. Göktürk devletinin ayrılmasında en büyük rolü bu oynamıştı. Göktürk devletini de iyi tanıdığını tahmin edebiliriz. Bundan başka ticari münasebetlerin kontrol ve nizamı için M. S. 607 de Kansudaki Chang-yeh'e gönderilmiş ve orada tacirlerle sıkı temaslarda bulunmuştu. Hsi-yü-t'u-chi adlı batı memleketleri hakkındaki eserini uzak yerlerden gelen tacirlerden sorma suretile meydana getirmişti. P'ei Chü eserini yazarken kendinden evvel

⁶⁶ Bu önemli eser kaybolmuştur. Ve bize ancak bir kaç parçası gelebilmiştir. Tercümeleleri için bk. Fritz Jäger, *Leben und Werke des P'ei Kü*, OZ, 1920-22, 81-115, 316-231. Hayatı ve taktiği hakkındaki kaynaklar Sui-shu 67, Pei-shih 38, T'ang-shu 100.

gelen müelliflerin de eserlerini gözden geçirmeği ihmal etmemiştir⁶⁷.

P'ei Chü yollar hakkında izahat verirken şöyle diyor :

"Kuzey yolu İ-wu'dan (Hami) P'u-lei denizine⁶⁸; Oradan T'ie-le kavmi ve Türk hanının karargâhına gidilir. Bundan sonra kuzeye giden bir ırmağa (gelinir) ve oradan Fu-lin'e varılır. Batı denizine gidilir.

Orta yola Kao-ch'angdan (Turfan), Yen-chi (Karaşar), K'u-ch'ê (Kuça) Su-lo'ya (Kaşgar) gidilir. Ts'ung-ling aşılır. P'o-han kırallığından, Su-tui-sha-na, K'ang kırallığı, Ch'ao kırallığı, Ho kırallığı, Büyük ve Küçük An kırallığı (ve) Mu kırallığından Pers(lere) gelinir.

Güney yol ile Shan-shan, Yü-tien (Hotan); Ho-p'an-t'o'dan gelinir. Ts'ung-ling'e geçilir. T'u-huo-lo, Yeh-ta, Fan-yen, Ch'ao kırallığı vasıtasile Kuzeyde P'o-lo-men'e ve oradan Batı denizine kavuşulur⁶⁹."

Orta ve güney yollar tanıdığımız yollardır. Kuzey yolu Franke'nin zannettiği gibi (bk. n.) İrandan değil; Hazar denizi kuzeyinden gittiği anlaşılmaktadır. Bu yol, Hamiye çıkıp; T'ien-shan T'ieh-le'lerini geçip; Kuça kuzeyindeki Türk hakanının otağında uğrayıp⁷⁰; Kuzeye akan bir ırmağa varıyor⁷¹. Kuzeye giden ırmak

⁶⁷ Fr. Jäger, 216-119: Bu kaynaklar için bk. Hirth, Über die chinesischen Quellen zur Kenntnis Zentralasiens unter der Herrschaft der Sassaniden, etwa in der Zeit 500-bis 651, WZMK 1896, 228-9.

⁶⁸ P'u-lei denizi, bu gün Turfanın güneyinde bulunan bataklık göldür.

⁶⁹ Sui-shu, 67.

⁷⁰ Otağın yerinin neresi olduğu biraz karanlıktır. Bizans elçisinin, Göktürk hakanının Ektag'daki otağına götürüldüğünü biliyoruz (Ménandre, Fragm. Hist. Graeca, IV, 227, Menandre bu dağın isminin altın demek olduğunu söylüyor. Halbuki «Ektag» kelimesinden açık olarak anlaşıldığı gibi altın dağ değil; beyaz, ak dağ kastedilmiştir. Klaproth gibi eski alimler -ikinci elçi olarak Bizans tarafından gönderilen- elçi Valentinus'un, Hakan Tardu'nun otağı hakkında verdiği malûmata istinaden; bu otağın Altay dağlarında olduğunu ileri sürdüler. Fakat bu, imkânsızdır. Ch'u-lo kagandan bahseden Çin kaynakları ekseriyetle İli vadisinde oturduğunu ve kendisine bağlı Hanlıklardan birisinin Kuça kuzeyinde Yulduz vadisinde; diğerinin ise Taşkent kuzeyinde bulunduğunu gösteriyorlar. Bilhassa Kuça civarındaki Otağ eski otağın yerinin tespitinde çok mühim bir rol oynar. Nitekim Tardu'nun oğlu da Kuça kuzeyinde oturuyormuş (Chavannes, Documents, 237). Sui-shu 83 Kuçanın 170 li kuzeyinde Pai-shan (beyaz dağ) ın bulunduğunu kastediyor. Diğer yandan T'ang-shu 221 A Kuça'nın kuzeyinde A-chieh-t'ien veya Pai-shan dağının bulunduğunu ve

herhalde ya Sirderya veya Amuderya olsa gerektir. Bizans elçisi Zemarhos da bu ırmakları geçmişti. Kaynak bunu müteakip yolun Fu-lin'e vardığını kaydediyor. Yolun böyle kısaltılması bizi bazı güçlüklerin karşısında bırakıyor. Acaba bu yol da İran için-den mi geçiyordu? Malûmdur ki P'ei Chü'nun zamanından daha evvel Karadeniz kuzeyinde Bizanslılara ait koloniler vardı. Göktürk-Bizans siyasi münasebetleri de bu yolla olmuştu. Bu yolun Çinli-ler tarafından tanınması muhakkaktır. Yol, Sirderya'nın yukarı boylarını takip eder, Aral gölünün güneyinden, Hazar denizinin kuzeyinden geçip bu kolonilere varır. Kaynak Sir deryadan sonra gelen yerleri kaydetmemiştir. Batı denizi Hazar denizi midir? Yolun uğradığı yerler zikredilmediğinden bu hususta bir şey söylenemezse de T'ie-le'ler bahsinden alacağımız vesika mevzu bahs Fu-lin'in Kafkas kavimlerine göre yerini tespit edecektir.

ağzından ateş çıktığını kaydediyor. P'ei Chü'nün eserinin bize gelebilen bazı kısımlarında T'ang-shu'ya yakın bir bilgi verilmektedir (Jäger, 227). Sui-shu'da: A-chieh; T'ang-shu'da ise A-chieh-t'ien olarak yazılmıştır. Chavannes'a göre A-chieh vs. transkripsiyonu; Pai-shan ise kelimenin Çince tercümesidir. (Documents, 237, n. 3). Pai-shan'ın diğer şekilleri için bk. Hirth, WZKM, aynı eser. 229. Bu suretle Zemarchos'un Göktürk hakanını ziyaret için geldiği Ektag'ın, Kuça kuzeyinde olduğunu anlayabiliyoruz. Vaktile H. Ritter bu dağdaki volkanı göz önünde tutarak sanskritçe ile izah etmek istemiş ve kelimenin kökünü ag (agni vs.)=ateş'ten getirmişti (Erdkunde von Asien, I,3,333 vs.). Sonradan S. Lévi de bu nazariyeyi takip ederek Tohar B dilinden Arkwi-beyaz ve tañne ekinden doğduğunu ileri sürmüştür (S. Lévi, «Tokharien B», langue de Kutch, J. Asiatique, 1931 ı, 366). En doğrusu Chavannes'ın fikridir. Conrady'ye göre Akdağ, K'un-kang dağıdır. Bu da K'un-kang dağından ateş çıkması sebebiyle yapılmış bir birleştirmedir. (Conrady, Kleinfunde Sven Hedins in Lolan, 158). K'ung-kang dağının ağzından ateş çıkma meselesi hakkında bk. W. Eberhard, Lokal-Kulturen im alten China, 255.

⁷¹ Hirth bu kuzey yolunun kuzeyden İstanbulla gitmeyip: İran vasıtasile Suriyeye geldiğini ve bahsedilen ırmağın da Fırat ve Dicle olduğunu ileri sürer (The Mystery of Fu-lin, JAOS, 1909, 5). Sir Deryadan ani olarak yolun Suriyeye inmesi imkânsızdır. Nitekim diğer yol Suriyeye kadar güzergâhlarla birlikte anlatılmaktadır. Gelen Bizans elçileri de bu Sir derya yolundau geldiler. Hirth Fu-lin problemini incelerken 1898 de incelediği T'ieh-le bahsındaki Fu-lin'e bir kıymet atfetmiş ve bu hataya düşmüştür. A. Hermann'a göre bu kuzey yolu İstanbul'a gidiyordu (Hirth Festschrift, 297 n. 3). Otto Franke bu yolun Tarım havzasından geçtiğini söylemektedir (Geschichte, III, 211). Burada Franke açık olarak aldanmıştır. Yukarıda tercümesini yaptığımız metin ve izahlar bu büyük hatayı açık olarak göstermektedir. Bu da Fu-liu'i Hazar denizinin kuzeyinde de bulunuşuna ihtimal vermemekten ileri gelir.

Netice olarak diyebiliriz ki: *Göktürk hakanının otağından Hazar denizi kuzeyi vasıtasile Bizans kolonilerine giden bir yol, Çin kaynaklarında da vardır. Ve Çin kaynakları yolun sonundaki memlekete gani Bizans kolonilerine Fu-lin demektedirler. Fu-lin'le Apurım da aynı mahiyeti haiz kelimelerdir.*

T'ieh-le'lerin yerlerine göre Fu-lin ve Apurım

Sui-shu'nun Türk dünyasına göre M. s. 600 e ait T'ieh-le'ler bahsında Fu-lin'in yerini tespit eden kaydı Fu-lin ve Apurım probleminin aydınlanmasında çok büyük bir rolü vardır. Bu kayıtların etnoloji, coğrafya, kronoloji bakımından incelenmesi Fu-lin'in yerini ve o zamanki Türk dünyasını ve Apurım problemini çok iyi aydınlatacaktır.

Malûmdur ki Göktürk yazıtlarının Töles olarak kaydettiği T'ieh-le'ler Çin kaynaklarına göre Karadeneden Amur nehrine kadar uzayan geniş sahayı kaplıyorlardı. Hirth, bunları Tu-la, T'ien-shan Altay, Maveraünnehir, Aral-Hazar, Kafkas grupları gibi bir kaç kısma ayırır⁷². Bize burada Hirth'in tabirile Ponto-Kaspische grubu lâzımdır. Çünkü Sui-shu bu grubun Fu-lin'in doğusunda olduklarını kaydeder. Biz bu grubun kavimlerini gerek etnik ve gerekse saha bakımından elimizden geldiği kadar Bizans kaynaklarından verilen bilgiler ve çalışmalarda elde edilen neticelerle karşılaştırıp Fu-lin'in yerini M. e. 600'deki Türk alemine göre tespit edeceğiz. Bu suretle Apurım'ın da yeri aydınlanmış olacaktır. Sui-shu'nun mevzu bahis kaydı şundan ibarettir:

"Fu-lin doğusunda: Ėn-chü, A-la, Pei-ju, Ch'ieh-li-fu, Wu-hun vs. (vardır); 20 bin kadardırlar.,"⁷³.

⁷² Bu tabirleri Hirth kullanmıştır Fr. Hirth, Nachwort zur Inschrift des Tonyukuk, Die Altürkischen Inschriften in der Mongolei, Neue Folge, s. 38).

⁷³ Sui-shu, 67. Bundan naklen: Wen-hsien-t'ung-ka, 344, 2698 a. Burada T'ieh-le'ler çok geniş bir sahaya yayılmış olarak gösterilir. Bu hususun tetkiki için bk. Hirth, Nachwort, 37 vd. Chiu T'ang-shu'dan naklen Chavannes, Documents 87. Marquart'a göre T'ieh-le sözü тіл den çıkmıştır (Chronologie der altürkischen Inschriften 95). Dayandığı nokta da kendisinin Uygur olarak kabul ettiği 'Oğuzların İtil sahasında oturmalarıdır. Franke T'ieh-le'lerin Ting-ling'lerle akraba olduğunu zannediyor (Geschichte, III, 249). Diğer kavimlerle ilgileri için bk. W. Eberhard, Çinin şimal komşuları 77, 78. Arap kaynakları طولى olarak kaydederler (Barthold, Die historische Bedeutung der altürkischen Inschriften, 9, n. 5). Çince yazılış şekilleri: Ch'i-le, T'ê-le, T'ieh-le'dir.

Fu-lin'in yerini tespit için mevzubahs kavimlerin yerlerinin ve kavmiyetlerinin bulunması lâzımdır. Diğer kaynaklarda da zikri az geçen bu Türk kavimlerinin yerleri ve kavmiyetlerini birer tespite çalışalım:

1. Ên-chü: Bizden daha evvel Hirth'in kabul ettiği gibi eski telaffuzu Onogur kavim ismile aynıdır⁷⁴. Priscos, Onogurların Sabirler tarafından koğulup; Bizanslılarla anlaşmak için elçi gönderdiklerini kaydetmektedir⁷⁵. Bu olay 463 senelerinde oluyor. Onogurlar da Saragurları önlerine katarak Yayığı geçiyorlar⁷⁶. Onogurlar Kafkasyada kalmışlardı. 5 inci asır ortasında kavimlerin yerleri hakkında malûmat veren Jordanes, Hunugur'ların kakım ticaretile meşgul olduklarını ve kuzey Kafkasya, Kıırma yakın yerlerde oturduklarını kaydediyor. Moravcisk'e göre 545 de Onogur ve Sabirler birleşip Uturgur diye adlanan birliği teşkil ediyorlar⁷⁷. 558 de ise Sabirlerin Avarlar tarafından büyük bir mağlûbiyete uğratıldığını görüyoruz⁷⁸. Bundan sonra Onogur-Sabir birliğinin mevcudiyeti çok şüphelidir. 568 den 620 ye kadar geçen devrede Onogurlar bir Göktürk reisinin emri ve hakimiyeti

⁷⁴ Karlgren birinci karakterin eski teleffuzunun En (Etudes sur la Phonologie Chinoise 782, 9); ikinci karakterin de uat (Analytic dictionary of Chinese and Sino-Japanese 493, s. 164) ve k'iuet (Grammata Serica, Script and phonetics in Chinese and Sino-Japanese, The Museums of Far Eastern antiquities, No. 12, 1940, 496 k, shf. 251 - 52) olarak tesbit ediyor. Böylece kelimenin eski şekli En-kiuet olur ki sondaki «t» yabancı sözlerin «r» sine karşılıktır. Bu sebeple bu Çince kelimenin onogurla aynı olması gerekli görülebilir. Hirth'in tezini bu şekilde ilmen de teyit etmiş oluyoruz. Bu ad Priscos da: fr. 30; 'ονόγουροι; Jordanes'in geticasında: Hunuguri; Süryani İbn ül-İbri'de Hunugur'dur (Marquart, Chronologie 83). Agathias da: 'ονόγουροι; Theophilaet Simocatta'da 7, 8, 3: ούνογουροι; A. Hermann (Hedin, Southern Tibet, VIII, kısım 4, S. 441) onları «Ugar» larla (Macarlarla) birleştiriyor. Latinler ise bunların memleketine «Patria Onoguri» derlermiş. Bulgarla birlikte buldukları zamanda adları ούνογουροδουροι, ούνογούνοδοροι dir. Marquart bunu Moses Chorenaci'de «Wlendur» olarak tespit ediyor (Chronologie, 91 ve n. 2). Ona göre Olchontor, Ochontor, Wugundur da Onogur'la aynıdır. Marquart diğer bir Süryanice şeklini de «vngvr» olarak tespit etmiştir. (Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge 356).

⁷⁵ Priscos (Corpus scriptorum historiae Byzantinae, 1829, 158).

⁷⁶ Marquart, Chronologie, 83, n. 4; Şerif Baştav, Sabir Türkleri, (Belleten, 17 - 18, 60).

⁷⁷ Moravcsik Gyula, Zur Geschichte der Onoguren, Ungarische Jahrbücher, X. 53 - 90.

⁷⁸ Bu hadiselerin gayet vazıh ve tasnifli bir şekilde tasviri için bk. R. Grousset, L'Empire des Steppes, 227.

altında toplanmışlardır. Yerleri değişmemiştir. Ve Kafkasın kuzey batısında oturuyorlardı. 8 inci asrın ikinci çeyreğinde Onogundur ve Onogur pirenisi Κυβρατος⁷⁹. un emri altında toplanmışlardır. Gene eski yerlerindedirler. Yani kuzey batı kaskasyada, Kuban'la Azak arasındadırlar. Burada Onogundur-Bulgar⁸⁰ birliğini meydana getiriyorlar. İkinci Bulgar pirenisi İrnik'den Kubrat'ın oğlu İspe-rich'e kadar geçen zamanda Onogundur Bulgarlar, Don üçgeninde ve Dinyester arasında, Kubanda yayılıyorlardı⁸¹.

2. A-l-a-n: çok tanınmış olan Alan kavmidir. Çin kaynaklarında buna ait kayıtlar ilk olarak Hou Han-shu'da An-ts'ai ve A-lan-liao olarak bu kavmi zikrederler⁸². Birincisi "Aorsen," ile birleştirildi⁸³. Muhtelif dillerdeki kaynaklarda bu kavimi, Ἀλανοι Alani, Alanna, Alān şeklinde kaydedilir⁸⁴. KLASİK Coğrafyacılar bu kavmi Hazar denizinin doğu ve kuzeyinde, Güney Rusyada vs. gösterirler⁸⁵. Hou Han-shu K'ang-chü'de; sonraki Su-t'ê yani Sogdiyana'da olduklarını kaydeder⁸⁶. Bize burada lâzım olan Sui zamanındaki yerleridir. Bizans imparatoru Tiberius II Alanları Albania'daki yerlerinden kaldırıp Kur nehri sahiline yerleştirdi⁸⁷. Prokopios Kafkas dağlarından Hazar geçitlerine kadar uzanan sahada Alanların oturduklarından bahsediyor⁸⁸. Netice olarak

⁷⁹ Graf Geza Kuun, *Relationum Hungarorum cum gentibus Orientalibus historia antiquissima*, II, II: kıral listesindeki yeri ve tarihi için bk. (Marquart, *Chronologie, Bulgarische Fürstenliste* 75).

⁸⁰ Marquart, *Chronologie*. 77.

⁸¹ Marquart, aynı eser, aynı yer.

⁸² bk. W. Eberhard, Çin kaynaklarına göre Orta ve Garbi Asya halklarının medeniyeti, *Türkiyat mecmuası*. VII-VIII, 1940-42, 141: A. Rémusat, *Nouveaux Mélanges asiatiques*, I, 239; Fr. Hirth, *Über Die Wolga-hunnen und Hsiung-nu*, *Sitzb. der Bayerischen Akademie*, 1899, Bd. II, Heft. II, 250; E. Chavannes, *Les pays d'Occident d'après le Heou Han-chou*, T' P, 1907.

⁸³ Hirth, *China and the Roman Orient*, 139, n. 1: Gutschmit, *Geschichte İrans*, 68.

⁸⁴ Bu hususta geniş malûmat için bk, Marquart, *Untersuchungen zur Geschichte von Eran*, Z D M G, 1905, 82 vd.

⁸⁵ Marquart, Aynı etüd, 84; keza bk. *Zur Geschichte der Alanen*, KLIO, 1909, IX, 14-27.

⁸⁶ W. Eberhard, *Türkiyat mecmuası*, aynı eser, par. 40. A. Herrmann bunu reddediyor ve Su-t'ê'leri Kırım'da oturdukları iddia ediyor (*Zeitschr. f. Ethnologie*, Bd. 73, Levha. Zikredilen makalenin Almanca metninde I (s. 276 da).

⁸⁷ H. Howorth, *The Sabiri and Saraguri*, J R A S, 1892, 621; keza bk. Feher Géza, *Bulgarisch - Ungarische Beziehungen*, KSz, XIX, 1921, 46.

⁸⁸ Feher Géza, aynı etüd, 55; Prokopios, *Corpus Byzantinae*, 946.

şunu diyebiliriz ki: Sui zamanında Alanların yerleri kuzey doğu Kafkasya; daha doğrusu Hazar denizinin kuzey batı sahilleriydi.

3. Pei-ju: Eski telaffuzu fonetik imkânlarla göre "Bulgar,, kelimesi ile birleştirilebilir⁸⁹. Moses Chorenacı'nın Bilkar, Bıkar, Bulgar, Bulgark⁹⁰ olarak yazdığı ve bizans kaynaklarının βουλγαροι; İbni Rusta'nın, Mesûdi'nin⁹¹ البرغر olarak kaydettiği bu kavim 499 dan beri Don civarında oturuyordu. 600 sıralarında -yani Sui-shu'nun verdiği malûmatın ait olduğu zamanda - yukarda işaret ettiğimiz üzere Onugurlarla birlikte oturuyorlardı. Bizans kaynaklarının Ούννογούνδοροι βουλγαροι, Ούννόιχαί βουλγαροι olarak tesmiye ettiği bu birlikte Bulgarlar erimiş değildir. Kavmi şahsiyetleri mevcuttur.

4. Chiu-li-fu: Hirth bunların Karakalpaklar olduğunu söylüyor. Fakat bu nazariyesi çok şüphelidir. Böyle bir ayniyet te çok şüphelidir. Bu kavmin etüdümüze faydası dokunamaz. Mahiyetini de tesbit imkânsızdır.

5. Wu-hun: Eski telaffuzu "Ugor,, kelimesile birleştirmeğe biraz müsaittir⁹². Priscos'a göre 463 de Sabirlerin itmesile Onugurlarla birlikte Ugorlar da Οὔγοροι Volgayı geçtiler⁹³. Menandre'a göre Οὔγοροι pirenisi Göktürklerin tabiiydi. Marquart'a göre Tardunun kardeşi ve Dizabulos'un (İstemi) oğlu pirenis Τουρχανθος'un taarruzunda bunlar ve Alanlar Türk tabiiyetine girmişlerdi. Marquart'ın bu iddiasında dayandığı nokta Οὔτιγοροι'nın Ουγοροι den çıkmış olmak ihtimalidir. Bosporus'u yağma etmek üzere gelen Οὔτιγοροι kıralı Anagai da Οὔγοροι kıralı imiş. Çünkü Göktürklerin dostu Ουγοροι lerdı. Bu kavmin de oturduğu yer incelediğimiz diğer kavimlerin yakınındadır.

⁸⁹ Karlgren birinci karakteri «P'ak» (Analytic Dictionary, 700) veya «Pak» (Grammata Serica, 909) olarak tayin ediyor, Hirth iki nevi karakterin Kanton lehçesine göre eski telaffuzunu «Yuk» olarak tayin ediyor. (Hirth, Nachwort, 38.) Burgar şekliyle birleşebilir. Sondaki «k» ların «r» olması hakkında bk. F. W. K. Müller, Uigurische Glossen, Hirth Festschrift, 310 - 313.

⁹⁰ Marquart, Chronologie, 88.

⁹¹ Mesudi, Les prairies d'or, II,7; İbn Rusta, Goeje tabı, 139,9, Keza bu husus için bk. Barthold, Die hist. Bedeut. 9, n. 5; Süryani müellifleri: bvrgr: Marquart, Osteuropäische Streifzüge, 356; Müller, aynı etüd, 313.

⁹² Karlgren ikinci karakteri Kanton lehçesine göre fan (Analytic dic, S. 65) bir başka eserinde: xuen (Etudes sur la phonologie Chinoise, 787, 7; Grammata Serica, 457, J - L, S. 240) olarak tespit ediyor.

⁹³ Marquart bunların Uygurlar olduğunu söylüyor (Chronologie, 26)

Netice olarak diyebiliriz ki Sui-shu'nun saydığı bu beş kavim Kuzey Kafkasyanın doğu ve batı kısımlarında oturuyorlardı. *Bu kavimler Fu-lin'in doğusunda bulduklarına göre Fu-lin'in Kırım yarım adasında veya deniz aşırı kabul edilebilirse Anadoluda bulunması lâzımdır. Kırım yarım adası da bu zamanda Bizansın elindedir.*

Wu-hun kavmini incelerken Kırım ile Göktürklerin arasında geçen ve Göktürklerin yağması şeklinde olan bir hâdiseye kısa olarak dokunmuştuk. Bundan da anlaşılıyor ki Göktürkler Kırımı karşı yapılan bir tecavüzün Bizansa yapıldığı anlamında olduğunu müdriktiler. Göktürk devletine en yakın Bizans toprağı da gene Kırımdır. *Çinliler'in Fu-lin'i olan Kırım ; Göktürklerin de Apurımıdır.*

I — Filolojiye göre Apurımlar

Fu-lin = Apurım nazariyesi ilk defa P. Pelliot tarafından ileri sürüldü. P. Pelliot, nazariyesini kelimelerin birbirine benzemesine istinat ederek kurdu ve bu fikrini birkaç kelime ile ifade etti. Bu nazariyesinin üzerinde birçok yönlerden tetkiklerde bulunacağını da vadettiği halde şimdiye kadar bu hususa dair neşriyatta bulunmamıştır⁹⁴.

APURIM SÖZÜNÜN FİLOLOJİK DURUMU

Apurım sözünün etimolojik durumu da oldukça karanlıktır. V. Gabain bu kelimenin "Purim,, okunması icap ettiğini ileri sürdü⁹⁵. Fakat Fonetik kurallar bu şeklin mevcudiyetine manidirler. "p,, harfine Göktürk alfabesinde başta rastlamak imkânsızdır. Muhakkak kendinden evvel bir sesli harf gelir. W. Thomsen esasen bunun tam bir eski Türk sesi olmadığına işaret ediyor⁹⁶. Bazan "b,, de olabilir. Göktürk dilinin bu sesini izah eden Radloff, güneye gidildikçe "f,, şekline tekabül ettiğine de işaret ediyor⁹⁷. Apurım kelimesinin o zamanki durumu ve menşei hakkında şu iki ihtimal mevcuttur :

1 — Orijinal şekli "Purim,, dir. Yazının icap ettirdiği zaruretler dolayısıyla bugün bu kelimeyi Apurım okuyoruz.

2 — Orijinal şekli Apurımdır.

⁹⁴ P. Pelliot, J. A., 1914 ı, 498.

⁹⁵ V. Gabain, Ein Beitrag zur Fu-lin Frage, Sinica, VIII, 195 - 197.

⁹⁶ W. Thomsen, L'Inscription de l'Orkhon, 23 - 24.

⁹⁷ W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften aus der Mongolei, I. 144.

İkinci ihtimal de Türk dilinin Fonetik hususiyetlerine uygundur.

APURIM SÖZÜNÜN SOĞD MENŞEİ

Umumî olarak kabul edildiği üzere Fu-lin kelimesi Soğdca From kelimesinden çıkmıştır⁹⁸. Gerek "Purim,, ve gerekse "Apurim,, kelimeleri, "From,, kelimesinin başındaki "f,, sesinin biraz yumuşamasıyla Soğdça From kelimesinden Türkçeye bu şekilde girebilirler. Fonetik imkânların buna müsaadesi vardır⁹⁹. Daha doğrusu gerek Purim ve gerekse Apurim'in From'dan çıktığını filolojik olarak ta isbat edebiliriz. Son seslinin "ı,, olması "yolig, qudız, unıt-mak, urılan, bulıt,, sözlerindeki "ı mahiyetinde olsa gerektir.

"Rom,, kelimesi Soğd dilinde "From,, haline gelmiştir. "Rom,, ve "Rum,, kelimeleri esasen Türkçede de olduğu gibi telaffuz edilemez. "Urum,, vs. şekillerine girer. "r,, kelimenin başında bulunamaz.

APURIM VE FU-LİN SÖZLERİ ARASINDAKİ İLGİLER

Fu-lin kelimesinin Apurım kelimesile bir ilgisi var mıdır? Daha doğrusu Fu-lin Apurım'dan veya Apurım kelimesi Fu-lin'den mi alınmıştır? Fu-lin kelimesinin eski telaffuzu: "p'uet¹⁰⁰ -liem¹⁰¹ dir. Birinci karakterin son harfinin "l,, ile birlikte nasıl "r,, ye te-

⁹⁸ P. Pelliot'nun ispat ettiği üzere Soğdaklar çok erkenden Orta Asya içlerine girmiş ve tesirler bırakmışlardır. Çinle ilk defa Budist olarak münasebetlere girişmişlerdi. Ve sonra da Sogdakların Lob - nor'da kurmuş olduğu koloniler Çine Nastûriliği soktular (Pelliot, Le Cha tcheou tou tou fou t'ou king et la colonie Sogdienne de la région du Lob Nor, J. Asiatique, 1916 ı, 123) Fu - lin kelimesinin başındaki « fu » karakterinin ekseriyetle İran vasıtasile veya doğrudan doğruya İran menşeli sözlerin transkripsiyonunda bulunduğunu gene Pelliot göstermektedir (Aynı etüd, 115, n. 3). Fu - lin ve From arasındaki münasebet için bk. Franke, Geschichte, III, 210.

⁹⁹ Eski Türkçede Fromda olduğu gibi «fr» vs. iki sessiz harf kelime başında gelemmez. Yuvarlak (arrondie) bir sesli olan «u» labial bir dudaklı olan «p» nin tesirile olmuştur. Bundan başka «Avar» kelimesi de Apar olarak yazılmıştır, Belkide Göktürkler «v» yerine sourde labial «p» yi tercih ediyorlardı. Nitekim Avər Hanlarından birinin ünvanı olan Capcanus, Bulgarlarda Каваканс şeklinde görülüyor. Göktürk yazıtlarında bu ünvan Kapgan (Kapagan) olarak geçmektedir. Bu tebadül Fonetik kanunlara uygundur, Bu değişimin bilabial «w» yoluyla olduğu muhakkaktı. From kelimesi Soğdca Wrum vs. şekillerinde de görülüyor (Franke, Geschichte, III, 210),

¹⁰⁰ Karlgren, Analytic dictionary, par 47.

¹⁰¹ Karlgren, Analytic dictionary, par 554.

kabul edebileceğini izah edemememize rağmen Von Gabain tarafından (Apurım'la birleştirildi ¹⁰². Fakat Von Gabain'in delilleri hiçte mukni değildir. Hem Apurım ve hem de Fu-lin sözünün menşei aynıdır. Fakat aralarındaki münasebet hakkında bir şey söylenemez. Fu-lin kelimesi Soğdlulardan alınmıştır ¹⁰³. Bunu çok iyi olarak biliyoruz. Türkler de Apurım kelimesini doğrudan doğruya Soğdlulardan aldılar. Çünkü Ön Asya ile Çin münasebeti Soğdluların elindeydi. Göktürk devletine batı siyasetinde Çin diplomatlarının yol gösterdiğini bilmiyoruz. Fakat Göktürk devletinin Bizans siyasetini bizzat Soğdlular meydana getirmişlerdi.

2. Göktürk tarihine göre apurımlar

Göktürk yazıtlarında İstemi Kaganın ölümü dolayısıyla gelen kavimler sayılırken, bize göre bir sıra takip edilmiştir. Gültekin yazısında kavimler şöyle sayılıyor :

“Önre kün togusıqda bükli çölig il tabgaç, tüpüt, Apar ¹⁰⁴ Apurım, qırqız, üç qurıqan, otuz tatar, qıtay, tataı,, ¹⁰⁵.

Yazıtta da tasrih edildiği üzere doğuda Tabgaç yani Çin vardır. Tüpüt doğuda değil; güney veya güney doğudadır. Apar yani Avarların bulunduğu yere göre batıya geçebiliriz. Apurımlar da onların civarlarında olmalıdır. Bunu yukardan beri verdiğimiz izahat teyit etmiştir.

Bu sıra kelki de Prof. Eberhard'ın dediği gibi Asyayı kateden yola göre yapıyordu. Bizce sıranın başlayış ve bitiş noktaları göz önünde tutulunca dini bir görüşün de tesirinin mevzu-bahs olduğu sezilir. Nitekim kuzey kavimlerinin sayılışında bir yol mevcut değildir.

¹⁰² bk. not. 95. Shiratori Fu-lin kelimesini Türkçe « Urum » veya « Wrum » gibi « Rum » kelimesinden bozulmuş şekillerden çıkabileceğini zannetmişti. Pelliot bu tahminini Apurım kelimesinden habersiz olarak yapmıştı. Türk dilinin fonetik kurallarının böyle bir değişikliğe müsait olduğunu göstermesi bakımdan Shiratori'nin tahmini bir ehemmiyeti haizdir. (bk. Saeki, The Nestorian monument in China, 77). Barthold Fu-yü-lo adlı Uygur kabilesile Apurım'ların aynı kabile olduğunu ileri sürmüştü. Fakat bu nazariyeden ne Barthold ve ne de diğer Sinologlar bir daha bahsetmediler (Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, 6).

¹⁰³ bk. not. 98.

¹⁰⁴ Avarlar.

¹⁰⁵ W. Thomsen, L'Inscription de l'Orkhon, 98, 2 E.

Kırgızlar Kem ırmağı kuzeyindedirler. Üç Kurikan Baykal gölünün kuzey batısında; Otuz tatar bu günkü Kulun gölle Yab-lun Ula dağları arasında; Kitay Şira Muren kenarlarında; Tata-bi'ler ise Doğu Gobi denen yerde bulunuyorlardı. Apurımlardan sonra sıra, batıdan doğuya dönüyor. Bu da bize Apurımların batıda bulunduğunu göstermektedir,

Bu devrin siyasi durumu da Göktürk yazıtlarında takip edilen mevzubahs sıranın Apurımlar hakkında verdiği ip ucunu teyit etmektedir. Türk atlılarına daima açık bulunan kuzey yolu vasıtasile yapılan münasebetler, anlaşmalar, elçi teatisi vs. her zaman için üç büyük devlet arasında vukubulmuştur. Bunlar Göktürk, Bizans ve Sasan oğulları devletleridir.

Malümdür ki İpek ve ticaret yolu Sasanilerin toprağından geçiyordu. İstemi Yabgu bu ticaret yolunu Sasanilerin inhisarından kurtarmak için Bizanslılarla doğrudan doğruya münasebetlere girişti. Bu suretle Asyayı baştan başa kateden ticaret yolu Göktürk memleketinden geçecek ve ticari münasebetlerde Göktürkler bir nazım rolü oynayacaklardı.

Bizansla anlaşmak üzere Göktürk hakanı Manyakh'ı elçi olarak İstanbula gönderir (M. s. 567). Bundan çok memnun olan Bizans imparatoru Jüstin II iadei ziyaret mahiyetinde Göktürk hakanı nezdine Zemarhos'u gönderdi. Bu birinci münasebet Göktürk ve Bizans devletleri arasında Sasan devletinin aleyhinde olarak vukubuldu.

İkinci münasebet 576 da Valentinus'un Göktürkler nezdine elçi olarak gönderilmesile başlar. Sabir ve Onogurları önlerine katarak batıya doğru ilerliyen Avarlar Bizans'a bir elçi gönderdiler. Bizans da Avarlara Valentinus'u gönderip bir anlaşma yaptılar. Valentinus Göktürk Hakanı nezdine gidişinde çok fena karşılandı. Ve bizzat Tardu elçiye şunları söyledi.

"O Avarhuni'ler benim suvarilerimi beklemeye cüret ettiler. Bu köle ırkı kılıçlarımızla imha edecek değiliz. Yalnız kırbaçlarımız onları yerin bağına gömmeğe kâfidir. Onları atlarımızın ayaklarile karıncalar gibi ezeceğiz. vs.,"

İstemi yabgu bu zamanda henüz yeni ölmüştü. Göktürk yazıtlarında da Aparım'lar, İstemi yabgu'nun ölümü dolayısıyla gelen halklar arasında zikrediliyor. Belki de Valantinos, veyahut ta buna takaddüm eden başka bir Bizans heyeti kastdedilmişti. Her

ne olursa olsun Göktürk yazıtlarındaki kayıt, tam bu sıradaki Göktürk-Bizans münasebetleriyle ilgilidir.

Bundan sonra Göktürklerle Bizanslıların arası açılmış ve 576 da Bohan Kırımı yağma ve imha etmiştir.

Bu ikinci mümasebet sırasında rol oynayan başlıca üç devlet vardır. Göktürk, Bizans ve Avarlar. Bizans ve Avarlar batıdadırlar. Tam bu zamana ait olan Göktürk yazıtlarındaki kayıt ta yukarıda gösterdiğimiz gibi batıdaki halkları -“Apar, Apurım,, şeklinde kaydediyor. Apar'lar Avarlardır. Apurım'lar da muhakkak Bizansdı.

Bu mevzu ve Göktürk tarihi için şimdiye kadar kullanılmamış diğer bir vesikamız da 726 da kuzey doğu Hindistanda ve Orta Asyada seyahat eden Budist rahip Huei-ch'ao'nun seyahatnamesidir. Göktürk yazıtlarının yazılışından 5, 6 sene evvel yapılan bir seyahata ait olan bu seyahatnamede Küçük Fu-lin'in Suriye; Büyük Fu-lin'in de Bizans olduğu tasrih ediliyor. Huei-ch'ao'ya göre Göktürkler vaktile Fu-lin'i yavaş yavaş ezip ilerlemişlerse de tamamen zaptedememişlerdi ¹⁰⁶. Hakikatten Göktürkler Kırımı bir çok defalar yağma ettilerse de tamamen ele geçiremediler. Göktürk yazıtlarının yazılacağı sıralarda Orta Asyada gezen Huei-ch'ao eski Göktürk Bizans münasebetlerinden bahsetmektedir.

Nitekim Kültegin de ikinci bir defa, hemen hemen aynı kavimleri tekrar saydığı halde ne Apurım ve ne de Avarları zikretmiştir.

Yukarda gerek Apurım ve gerekse Fu-lin'in Soğdlulardan alındığını söylemiştik. Apurım kelimesinin muhakkak Soğdlulardan alındığını gösteren diğer bir tarihi delil de vardır. Menandre'nin kaydına göre Soğdlular Çinden gelecek ipeklerin kendileri vasıtasile nakli için Sasani devletine müracaatta bulunuyorlar. Sasani'ler bunu reddediyorlar. Eftalitlerin yıkılmasile Göktürlere tabi olan Soğdlular Göktürklerle sıkı münasebetlere girişiyorlar. Ve eski ticarî gayelerini tekrar mevkii fiile koymak için İstemi Yabgu'ya tavsiyelerde bulunuyorlar. Ve bu gaye için Bizansla anlaşması için İstemi Yabgu'yu teşvik ediyorlar. İstemi yabgu Soğdluların bu teşvikleri üzerine Bizanslılara bir heyet gönderiyor. Bu heyetin başında bir Soğdlu olan Manyakh bulunuyordu ¹⁰⁷. Görülüyor ki Göktürlere Bizansı da tanıtan Soğdlulardır.

¹⁰⁶ W. Fuchs, Huei-ch'ao's Pilgerreise, 1939, 44 a ; 450.

¹⁰⁷ O. Franke, Geschichte, III, 287 ; De Guignes, II, 291 vd.

